

JURIDISCHE ASPECTEN VAN ZORGVERLENING
AAN HET LEVENSEINDE

REEKS GEZONDHEIDSRECHT

Redactie: Tom Balthazar

Filip Dewallens

Thierry Vansweevel (Voorzitter)

JURIDISCHE ASPECTEN VAN
ZORGVERLENING AAN
HET LEVENSEINDE

Evelien DELBEKE

Dit boek werd bekroond met de André Prims-prijs voor Gezondheidsrecht 2010-2011.

Juridische aspecten van zorgverlening aan het levenseinde
Evelien Delbeke

© 2012 Intersentia
Antwerpen – Cambridge
www.intersentia.be

Coverafbeelding: “Justesse”, © Rita Vlaeminck, www.dreamvisions-rv.be

ISBN 978-94-000-0288-3
D/2012/7849/42
NUR 823

Alle rechten voorbehouden. Behoudens uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande toestemming van de uitgever.

WOORD VOORAF

Met wetenschappelijk plezier schrijf ik als promotor het woord vooraf in dit monumentale boek, de handelseditie van het proefschrift waarmee mevrouw Evelien Delbeke op 28 november 2011 aan de Universiteit Antwerpen de graad van doctor in de rechten verwierf.

Dit doctoraat is gegroeid uit een IWT-SBO-project over *Monitoring end of life care*, een interdisciplinair project waaraan sociologen, psychologen, artsen en juristen van de VUB, de UGent, de Un. Amsterdam, het Wetenschappelijk Instituut voor Volksgezondheid en de UA deelnamen. Doel was medische beslissingen bij het levenseinde in Vlaanderen en Nederland in kaart te brengen.

Zonder twijfel komt dit werk tegemoet aan een grote behoefte: in Vlaanderen wordt liefst bijna vijftig procent (47,8%) van alle overlijdens voorafgegaan door een medische beslissing aan het levenseinde.

Het getuigt van wetenschappelijke moed en maatschappelijke betrokkenheid om een zo moeilijk en ethisch delicaat onderwerp als “juridische aspecten van zorgverlening aan het levenseinde” als doctoraatsonderwerp te kiezen en dit traject tot het einde vol te houden.

Dit proefschrift is een echt interdisciplinair proefschrift waarbij niet alleen een symbiose wordt tot stand gebracht tussen de medische en de juridische wereld, maar ook sociologische, psychologische en ethische studies en resultaten over levenseinde worden verwerkt.

De auteur had zich kunnen beperken tot één welbepaalde levenseindebeslissing. In haar wetenschappelijke honger en onvermoeibare ijver heeft zij er evenwel voor gekozen om alle medische beslissingen bij het levenseinde (MBL's) aan een juridische analyse te onderwerpen. Het knappe aan de prestatie van Evelien Delbeke is dat zij als enige auteur in België erin geslaagd is in één werk een uitermate grondige juridisch-ethische analyse te maken van alle MBL's, die met elkaar te vergelijken en te verweven tot een coherent geheel. Aldus komen aan bod: levensbeëindiging zonder verzoek, euthanasie, hulp bij zelfdoding, therapiebeperking, pijnbestrijding met levensverkortend effect, palliatieve sedatie en palliatieve zorg.

Moeilijke punten zoals medische beslissingen bij het levenseinde t.a.v. minderjarigen (waaronder pasgeborenen), zwangere vrouwen, dementen, patiënten met een bewustzijnsstoornis, en levensmoë patiënten worden daarbij kritisch onderzocht en in een nieuw daglicht geplaatst.

In dat verband wordt op een bewonderenswaardige wijze het Belgische recht kritisch onderzocht aan de hand van en zinvol aangevuld met Anglo-Amerikaanse, Nederlandse, Canadese, Zwitserse en Franse rechtsleer en rechtspraak.

Uit het onderzoek is gebleken dat verschillende MBL's zich nog in een juridisch vacuüm bevinden en op de keper beschouwd, net zoals euthanasie, juridisch geregeld moeten worden.

Als kers op de taart heeft Evelien Delbeke een algemeen referentiekader geschetst voor alle MBL's en een volledig project van wetsvoorstel uitgewerkt.

Belangrijk is dat Evelien Delbeke tijdens haar aanstelling als vorser, naast haar doctoraatswerkzaamheden ook talrijke voordrachten heeft verzorgd over haar doctoraatsonderwerp, zowel in het binnenland als in het buitenland, zoals op de wereldcongressen voor medisch recht te Peking (2008) en Zagreb (2010), en de Journées internationales van de Association Henri Capitant te Lausanne (2009).

Door haar standpunten te toetsen aan de vragen en ideeën van andere personen, heeft zij haar eigen stellingen steeds verder kunnen verfijnen. Telkens slaagt Evelien Delbeke erin op gemotiveerde wijze een afgewogen voorstel te formuleren en daarbij verschillende waarden als zelfbepaling, bescherming van de patiënt, barmhartigheid, proportionaliteit, zorgvuldigheid en rechtszekerheid met elkaar te verzoenen.

Niettegenstaande de omvang van het proefschrift en de interdisciplinaire aard van het onderwerp, slaagt de auteur erin om zeer vlot en overtuigend de lezer wegwijs te maken in het doolhof van dit onderwerp.

Kortom: de grondigheid van dit werk, de kritische toon, de talrijke nieuwe en sterk onderbouwde inzichten en stellingen maken dit boek tot een standaardwerk.

Als standaardwerk heeft dit proefschrift niet alleen de doctoraatsjury weten te bekoren, maar werd het recent ook bekroond met de tweejaarlijkse wetenschappelijke André Prims-Prijs voor het Gezondheidsrecht.

Evelien Delbeke werd onlangs ook opgenomen in de redactie van het *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht/Revue de droit de la santé*.

Met dit fraaie doctoraat, andere publicaties en haar talrijke voordrachten is zij met brio geslaagd in de opdracht van een vorser: zich een eigen naam en reputatie te maken in binnen- én buitenland.

Thierry VANSWEEVELT
Gewoon hoogleraar Universiteit Antwerpen

DANKWOORD

Dit boek is de handelseditie van mijn doctoraat dat ik op 28 november 2011 aan de Universiteit Antwerpen heb verdedigd. Het doctoraat is met begeleiding, ondersteuning en afleiding van verschillende personen tot stand gekomen. Aan hen richt ik hier graag een woord van dank.

Gedurende mijn doctoraatstraject heb ik de luxe gehad om te zijn begeleid door specialisten in de materie.

Zo was er heel wat empirische input voorhanden bij de partners van het MELC-project (*Monitoring the quality of End-of-Life Care*). Hun publicaties over de praktijk van levenseindebeslissingen waren een nuttig uitgangspunt en een zinvolle aanvulling voor de juridische benadering van de problematiek.

Ook bij mijn doctoraats- en examencommissie was heel wat expertise aanwezig. Prof. dr. Tom Balthazar (UGent) was mee betrokken in het MELC-project en leverde steeds nuttige suggesties als specialist in het gezondheidsrecht. Prof. dr. Joëlle Rozie (UA) hield het strafrechtelijk luik nauwgezet in het oog. Ook de expertise van Prof. dr. Johan Legemaate (Universiteit Amsterdam) was onmisbaar bij de totstandkoming van dit proefschrift, gelet op de belangrijke invloed die het Nederlands regelgevend kader heeft op het Belgische. De nuttige opmerkingen van prof. dr. Steven Lierman (UA) en Prof. dr. Geneviève Schamps (UCL) tijdens de verdediging van het proefschrift konden nog worden verwerkt voor de handelseditie van het proefschrift.

Cruciaal voor de totstandkoming van dit proefschrift en van onschatbare waarde, was de rol van mijn promotor Prof. dr. Thierry Vansweevelt. Prof. Vansweevelt is een voorbeeldpromotor. Hij neemt het promotorschap ernstig en maakt tijd voor zijn onderzoekers. Hij legt de lat hoog en is (opbouwend) kritisch. Zijn enthousiasme voor de wetenschap is ongekend en hij slaagt erin om dat enthousiasme op zijn onderzoekers over te brengen. Ik heb ontzettend veel geleerd van (de werkwijze van) prof. Vansweevelt, die gedurende mijn doctoraatsproject een zeer aangename leermeester was. Ik hoop, maar heb er alle vertrouwen in dat die goede samen- en wisselwerking ook in de toekomst zal blijven.

Ook de vele (ex-)collega's op het werk, (ex-)lotgenoten, wil ik heel graag danken. Kelly, Marie, Julie, Sylvie, Christophe, Daily, Nils, Nick, Sarah, ... Jullie hebben elk op je eigen manier een erg gewaardeerde bijdrage geleverd aan mijn doctoraat, wat de druk van het doctoreren verlichtte (door wat werklast weg te nemen en/of voor de nodige afleiding te zorgen).

Met Annelore, die mij als UGent-student wegwijs maakte in de UA, groeide er van bij de aanvang van mijn doctoraatstraject meteen een vriendschap. Bij haar kon ik steeds

terecht. Onze gesprekken hebben voor de nodige afwisseling, troost, lachbuien, gezelligheid, afleiding, ... gezorgd.

Een bijzonder woordje van dank richt ik graag aan Sven, die begon als een collega maar met wie op zeer korte tijd een heel hechte vriendschap groeide. De vele mooie eigenschappen die hem sieren (attent, altruïstisch, een vechter en doorzetter, goedlachs, grappig en ad rem, intelligent, ...), hebben hem tot mijn boezemvriend gemaakt. Onze wegen scheiden zich (tijdelijk) op professioneel vlak, maar ik ben ervan overtuigd dat dit aan onze vriendschap niets zal veranderen.

De hechte band met mijn ouders, zussen en broers was voor mij gedurende die jaren een onontbeerlijke component. Het is een cliché, maar je familie staat er, voor je en achter je, ongeacht of je het haalt of faalt, ongeacht je professionele verwezenlijkingen. Zonder de steun, het geloof en vertrouwen van mijn ouders, broers en zussen zou dit boek er vandaag niet liggen. Hetzelfde geldt voor Jan, nu 15 jaar mijn beste vriend, 10 jaar mijn partner en sinds kort ook mijn echtgenoot. Hij voelde perfect aan hoe hij mij kon steunen en was altijd begripvol. Kortom: hij was er, zoals hij er al vijftien jaar is voor mij. Geen woorden kunnen beschrijven hoe dankbaar ik hem daarvoor ben.

Het schilderij 'Justesse' op de cover van dit boek is van de hand van mijn moeder, Rita Vlaeminck. Het heeft al die (doctoraats)jaren ook mijn bureau op de universiteit gesierd. Het doek staat symbool voor de balans die moet worden nagestreefd bij de benadering van het complexe onderwerp van levenseindezorg. Beslissingen over het levenseinde moeten op een ethische manier worden genomen, waarin de waarheid en de waardigheid van de patiënt centraal staan ('*true blue*'). De driehoeken geven het evenwicht weer tussen lichaam, geest en ziel. De cirkel staat voor volledigheid zonder begin of einde. Het vierkant symboliseert de materie of het lichaam. Het schilderij drukt de hoop uit dat met aandacht voor het levenseinde, sterven een minder traumatische ervaring wordt.

Deze handelseditie is het definitieve eindpunt van mijn doctoraatstraject. De inhoud is bijgewerkt tot december 2011.

Evelien Delbeke
April 2012

INHOUD

<i>Woord vooraf</i>	v
<i>Dankwoord</i>	vii

INLEIDEND DEEL EN BEGRIPPENKADER

Hoofdstuk I.

Inleiding	3
-----------------	---

Afdeling 1. Situering en maatschappelijke relevantie van het onderwerp	3
--	---

Afdeling 2. Methode	5
---------------------------	---

Afdeling 3. Structuur	7
-----------------------------	---

Hoofdstuk II.

Begrippenkader	9
----------------------	---

Afdeling 1. Overkoepelend begrip	9
--	---

Afdeling 2. Overzicht en afbakening van zorgverlening aan het levenseinde	12
---	----

§ 1. Levensbeëindiging zonder verzoek	12
---	----

§ 2. Euthanasie	13
-----------------------	----

§ 3. Hulp bij zelfdoding	17
--------------------------------	----

§ 4. Pijnbestrijding met mogelijk levensverkortend effect en continue diepe sedatie	18
--	----

A. Pijnbestrijding met mogelijk levensverkortend effect	18
---	----

B. Continue diepe sedatie	19
---------------------------------	----

§ 5. Palliatieve zorg	21
-----------------------------	----

§ 6. Therapiebeperking of het staken of niet starten van een levensreddende of levensverlengende behandeling	22
---	----

Afdeling 3. Schriftelijke wilsverklaringen met betrekking tot het levenseinde	24
---	----

§ 1. Positieve wilsverklaring	25
-------------------------------------	----

§ 2. Euthanasieverklaring	26
---------------------------------	----

§ 3. Negatieve wilsverklaring	26
-------------------------------------	----

§ 4. Levenseindezorgverklaring	27
--------------------------------------	----

DEEL I. JURIDISCH KADER VOOR DE VERSCHILLENDE
LEVENSEINDEBESLISSINGEN

Hoofdstuk I.	
Levensbeëindiging zonder verzoek	31
Inleiding	31
Afdeling 1. Juridische kwalificatie	32
§ 1. Mogelijke aansprakelijkheidsgronden	33
A. Strafrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	33
B. Burgerlijke aansprakelijkheidsgronden	34
C. Tuchtrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	34
§ 2. Mogelijke rechtvaardigings- of schulduitsluitingsgrond en verzachtende omstandigheden	35
A. Wettelijke machtiging	35
B. Noodtoestand	36
C. Dwang	37
D. Verzachtende omstandigheden	38
Afdelingsbesluit	39
Afdeling 2. Kan levensbeëindiging zonder verzoek geoorloofd zijn?	39
§ 1. Argumenten pro en contra levensbeëindiging zonder verzoek	40
A. Geen zelfbepalingsrecht	40
B. In strijd met het recht op leven	41
C. Bewijs van hellend vlak	42
§ 2. De voorwaarden voor geoorloofde levensbeëindiging zonder verzoek	42
A. Wilsonbekwame patiënten	43
B. Geen (uitdrukkelijk of impliciet) verzet	44
C. Een ernstig en onbehandelbaar lijden (noodtoestand)	47
D. Ervaren ontluistering	48
E. Alternatief is therapiebeperking	50
Afdelingsbesluit	59
Afdeling 3. Voorstel tot regeling van levensbeëindiging zonder verzoek	61
§ 1. Techniek van (voorwaardelijke) regeling van levensbeëindiging zonder verzoek	61
A. Geen wetswijziging	61
B. Onrechtstreekse voorwaardelijke toelating	63
C. Uitdrukkelijke voorwaardelijke wettelijke machtiging	64
§ 2. Materiële en procedurele voorwaarden	65
A. Materiële voorwaarden	65
B. Procedurele voorwaarden	69
§ 3. Meldingsprocedure en overlijdensverklaring	74
A. Organisatie van de meldingsprocedure	74
B. Overlijdensverklaring	81
Afdelingsbesluit	82
Besluit	83

Hoofdstuk II.	
Euthanasie.	85
Inleiding	85
Afdeling 1. De legalisering van euthanasie: historiek, verenigbaarheid met de (Europese) grondrechten en wetstechniek.	87
§ 1. Historiek.	88
§ 2. Verenigbaarheid van de Euthanasiewet met de grondrechten	90
A. Het gelijkheidsbeginsel.	90
B. De grondrechten in het EVRM: het recht op leven en het recht op privacy	91
§ 3. Wetstechniek	108
A. Noodtoestand versus wettelijk voorschrift	108
B. Wettelijke machtiging buiten het Strafwetboek	111
C. Expliciete machtiging in het Strafwetboek met een verwijzing naar een externe strafwet.	112
Afdelingsbesluit	113
Afdeling 2. Actueel euthanasieverzoek van een wilsbekwame persoon: voorwaarden.	113
§ 1. Materiële voorwaarden	113
A. Hoedanigheid van de verzoeker	113
B. Gezondheidstoestand van de patiënt	125
C. Voorwaarden met betrekking tot het verzoek	140
§ 2. Procedurele voorwaarden	151
A. Procedurele voorwaarden voor alle actuele euthanasieverzoeken	151
B. Bijkomende procedurele voorwaarden voor niet-terminale patiënten.	171
Afdelingsbesluit	175
Afdeling 3. Euthanasieverklaring van een onomkeerbaar onbewuste persoon: voorwaarden.	176
§ 1. Materiële voorwaarden	177
A. Materiële voorwaarden bij het opstellen van de euthanasieverklaring	177
B. Materiële voorwaarden op het ogenblik van de uitvoering van euthanasie	189
§ 2. Procedurele voorwaarden	198
A. Raadpleging van een arts-consulent.	198
B. Bespreking met het verplegend team	201
C. Bespreking met aangeduide vertrouwenspersoon	201
D. Bespreking met naasten	201
E. Bijkomende voorwaarden van de arts	202
Afdelingsbesluit	203
Afdeling 4. Uitvoering van euthanasie	203
§ 1. Gezondheidsrechtelijke kwalificatie van euthanasie en de gewetensvrijheidsclausule	204
A. Gezondheidsrechtelijke kwalificatie van euthanasie.	204
B. Gewetensvrijheidsclausule.	207
C. Levensindeklinieken	218

§ 2. De uitvoerders van en de deelnemers aan euthanasie	222
A. Verstrekken van de middelen: rol van de apotheker	222
B. Uitvoering door een arts en bevoegdheidsverdeling met verpleeg- kundigen	226
C. Uiteindelijke uitvoering van euthanasie	233
Afdelingsbesluit	238
Afdeling 5. Verplichting tot aangifte van euthanasie en van het overlijden	239
§ 1. Aangifte bij de Federale Controle- en Evaluatiecommissie Euthanasie	239
A. De Federale Controle- en Evaluatiecommissie	242
B. Procedure	246
C. Aangifteplicht en <i>nemo tenetur</i> -beginsel	255
D. Kritiek op de meldingsplicht	259
§ 2. Overlijdensaangifte	261
Afdelingsbesluit	264
Afdeling 6. Aansprakelijkheid van de uitvoerende arts voor een niet-conforme euthanasie	265
§ 1. Huidige strafrechtelijke kwalificatie van euthanasie en strafmaat	265
A. Delictomschrijving	265
B. Strafmaat	268
§ 2. Een lagere strafmaat	268
A. Algemeen	268
B. Wenselijkheid	271
C. Mogelijkheid	272
D. Concreet voorstel	273
§ 3. Een gediversifieerd sanctieapparaat	278
A. Is een gediversifieerd sanctieapparaat noodzakelijk?	278
B. Concreet voorstel	280
Afdelingsbesluit	287
Afdeling 7. Verzekerings- en sociaalrechtelijke gevolgen van euthanasie	288
§ 1. Euthanasie en (verzekerings)overeenkomsten: de levensverzekering	288
§ 2. Sociaalrechtelijke gevolgen van euthanasie: het ontslag of de afzetting	290
Afdelingsbesluit	294
Besluit	295
Hoofdstuk III.	
Hulp bij zelfdoding	299
Inleiding	299
Afdeling 1. Juridische kwalificatie van hulp bij zelfdoding	300
§ 1. Mogelijke aansprakelijkheidsgronden	300
A. Strafbare deelneming aan zelfdoding?	300
B. Onopzettelijke doodslag door onvoorzichtigheid	301
C. Inbreuk op de wetgeving omtrent psychotrope stoffen of verdovende middelen en op de Wet Uitoefening Gezondheidszorgberoepen	302
D. Schuldig hulpverzuim	303
E. Moord of doodslag	314
F. Hulp bij zelfdoding behoeft een afzonderlijke strafbaarstelling	315

§ 2. Mogelijke juridische grondslag voor de geoorloofdheid	324
A. Hulp bij zelfdoding versus euthanasie	324
B. De Euthanasiewet als mogelijk juridische grondslag?	326
§ 3. De geoorloofdheid van hulp bij zelfdoding in een rechtsvergelijkend perspectief	328
A. Verbod op hulp bij zelfdoding	328
B. Gedeeltelijk verbod	334
C. (Voorwaardelijk) depenaliserende landen.	337
Afdelingsbesluit	341
Afdeling 2. Een (voorwaardelijke) legalisering van hulp bij zelfdoding: een medisch versus een gedemedicaliseerd model	342
§ 1. Medisch versus gedemedicaliseerd model van wetgeving.	342
A. De hoedanigheid van de persoon die hulp bij zelfdoding verleent	342
B. De gezondheidstoestand van de kandidaat-zelfdoder.	344
§ 2. Hulp bij zelfdoding in de praktijk: twee naar elkaar neigende modellen	344
A. De rol van de arts.	345
B. Het belang van de gezondheidstoestand van de kandidaat-zelfdoder	346
C. Evaluatie	348
§ 3. Een wettelijk kader voor hulp bij zelfdoding	348
A. Nood aan een tussenkomst van een arts?	349
B. Noodzakelijk karakter van de voorwaarde van een medische aandoening	360
Afdelingsbesluit	367
Afdeling 3. Levensbeëindigende hulp aan psychiatrische patiënten	368
Inleiding.	368
§ 1. Argumenten voor en tegen levensbeëindigende hulp aan psychiatrische patiënten.	370
A. Argumenten tegen	370
B. Argumenten vóór.	371
§ 2. Voorwaarden m.b.t. de gezondheidstoestand van de psychiatrische patiënt	373
A. Ongeneeslijke psychi(atr)ische aandoening	373
B. Aanhoudend en ondraaglijk lijden	377
§ 3. Voorwaarden m.b.t. het verzoek van de psychiatrische patiënt	378
A. Vrijwillig verzoek.	378
B. Weloverwogen verzoek	379
C. Herhaald en duurzaam verzoek.	389
D. Enkel een actueel verzoek om levensbeëindigende hulp.	390
§ 4. Procedurele voorwaarden	391
A. Twee onafhankelijke consulten en een wachttermijn	391
B. Voorwaarden m.b.t. de uitvoerende arts	393
Afdelingsbesluit	394
Afdeling 4. Hulp bij zelfdoding en levensmoetheid	395
Inleiding.	395
§ 1. Begripsomschrijving	396
A. Definities	396

B. Voorstel tot definitie	397
§ 2. Is er ruimte voor levensbeëindigende hulp wegens levensmoeheid in het medische model?	399
A. Verschillende visies	399
B. Ruimte voor levensbeëindigende hulp wegens medische levensmoeheid	401
Besluit	406
§ 3. Rol van de arts bij levensmoeheid	407
A. Geen taak van de medicus want buiten het medisch domein	407
B. Geen medisch-wetenschappelijke expertise over dit lijden	409
C. Geen bereidwillige artsen	410
Afdelingsbesluit	411
Afdeling 5. Een wettelijk kader voor hulp bij zelfdoding	411
§ 1. Wettelijk kader voor hulp bij zelfdoding	411
A. Zeer grote gelijkenis met de Euthanasiewet	411
B. Specifieke aspecten bij hulp bij zelfdoding	412
§ 2. Hulp bij zelfdoding buiten het wettelijk kader	416
A. Morele steun	416
B. Verstrekken van informatie over zelfdoding(smethoden)	419
C. Verstrekken van de dodelijke middelen	428
D. Voorbereidende handelingen of handelingen tijdens de zelfdoding	433
Afdelingsbesluit	434
Besluit	434
Hoofdstuk IV.	
Pijnbestrijding met mogelijk levensverkortend effect en continue diepe sedatie	437
Inleiding	437
Afdeling 1. Juridische kwalificatie	439
§ 1. Mogelijke aansprakelijkheidsgronden	443
A. Strafrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	443
B. Civielrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	447
C. Tuchtrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	448
§ 2. Mogelijke juridische grondslag voor de geoorloofdheid	450
A. Doctrine van het dubbele effect	451
B. Geen eventueel of rechtstreeks opzet	456
C. Afwezigheid van een (zeker) causaal verband	458
D. Rechtvaardigingsgronden	463
§ 3. Het onderscheid met euthanasie	473
A. Het oogmerk van de arts	474
B. Het causaal verband tussen de pijnbestrijdende of sedatieve handeling en het overlijden	476
C. De aard en de (dis)proportionaliteit van de toegediende pijnmedicatie of sedativa als determinerende onderscheidingselementen	477
Afdelingsbesluit	480

Afdeling 2. Voorwaarden voor geoorloofde pijnbestrijding en continue diepe sedatie	481
§ 1. Materiële voorwaarden	481
A. Indicatie voor pijnbestrijding en continue diepe sedatie	481
B. De proportionaliteit van de toegediende pijnmedicatie of sedativa ...	491
C. Geïnformeerde toestemming	500
§ 2. Procedurele voorwaarden	507
A. Overleg	507
B. Communicatie met de familie	512
C. Zorgvuldig patiëntendossier	513
§ 3. Bevoegde personen en bevoegdheidsverdeling	516
Afdelingsbesluit	519
Afdeling 3. Continue diepe sedatie zonder vochttoediening	520
§ 1. Juridische kwalificatie	520
A. Het levensverkortend effect	521
B. Mogelijke aansprakelijkheidsgronden	522
C. Mogelijke verweren tegen een strafrechtelijke kwalificatie	525
§ 2. Een geoorloofde beslissing om geen vocht toe te dienen	526
A. Een stervende patiënt	526
B. Een niet-stervende patiënt	531
§ 3. Continue diepe sedatie zonder vochttoediening versus euthanasie	535
A. Een trage vorm van euthanasie?	535
B. Alternatieven voor elkaar?	538
§ 4. Een meldingsplicht voor continue diepe sedatie (zonder vochttoediening)	541
Afdelingsbesluit	543
Afdeling 4. Pijnbestrijding en continue diepe sedatie als afdwingbare medische handelingen: gevolgen en aansprakelijkheid	544
§ 1. Kwalificatie als medische handeling: gevolgen	544
A. Medische handeling	544
B. Continuïteit van de behandeling	545
C. Therapeutische vrijheid in instellingen	545
§ 2. Aansprakelijkheid voor onderbehandelde pijn	546
A. Incidentie van en verklaring voor de onderbehandeling van pijn.	547
B. Strafrechtelijke aansprakelijkheid	550
C. Civielrechtelijke aansprakelijkheid	553
D. Tuchtrechtelijke aansprakelijkheid	559
Afdelingsbesluit	559
Besluit	560
Hoofdstuk V.	
Palliatieve zorg	563
Inleiding	563
Afdeling 1. Het recht op palliatieve zorg	564
§ 1. Het recht op palliatieve zorg	564

A. Definitie van palliatieve zorg	564
B. Voorwaarden	565
C. Geheel van (multidisciplinaire) zorgverlening	568
§ 2. Het recht op informatie en toestemming	570
§ 3. Palliatieve zorg als medische handeling	571
§ 4. Palliatieve zorg versus levensbeëindigende hulp	572
Afdelingsbesluit	574
Afdeling 2. De organisatie van palliatieve zorg in België	574
§ 1. Overkoepelende organisaties	575
A. Palliatief samenwerkingsverband	575
B. Federaties voor palliatieve zorg	578
§ 2. Palliatieve thuiszorg: multidisciplinaire begeleidingsequipes	578
§ 3. Palliatieve zorg in thuisvervangende milieus	581
A. Palliatieve dagcentra	581
B. Palliatieve functie in rustoorden voor bejaarden en rust- en verzorgingstehuizen	582
§ 4. Palliatieve zorg in ziekenhuizen	584
A. Palliatieve zorgeenheden (Sp-dienst)	585
B. Palliatieve functie in ziekenhuizen	585
Afdelingsbesluit	587
Afdeling 3. Maatregelen ter ondersteuning van de palliatieve patiënt en zijn mantelzorgers	587
§ 1. Financiële ondersteuning van de palliatieve patiënt	587
A. Financiële ondersteuning van de palliatieve (thuis)patiënt met een palliatief statuut	588
B. Financiële ondersteuning van palliatieve patiënten zonder palliatief statuut	595
§ 2. Maatregelen ter ondersteuning van de mantelzorg	596
A. Werknemers (in de privésector)	596
B. Statutaire personeelsleden	612
C. Zelfstandigen	614
Afdelingsbesluit	617
Besluit	618
Hoofdstuk VI.	
Het staken of niet starten van een levensreddende of levensverlengende behandeling: therapiebeperking	621
Inleiding	621
Afdeling 1. Juridische kwalificatie	624
§ 1. Mogelijke aansprakelijkheidsgronden	624
A. Strafrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	625
B. Civielrechtelijke en tuchtrechtelijke aansprakelijkheidsgronden	628
§ 2. Mogelijke juridische grondslag	629
A. Algemeen: geen (zeker) causaal verband	630
B. Een toestemmingsweigering van de patiënt of zijn vertegenwoordiger	632

C. De medische zinloosheid van de behandeling	637
Besluit	641
§ 3. Kunstmatige toediening van voeding en vocht: geen afzonderlijk statuut.	641
A. Medische aspecten	642
B. Een medische behandeling	643
C. Het causaal verband	645
Afdelingsbesluit	646
Afdeling 2. Therapiebeperking en toestemmingweigering van de wilsbekwame patiënt	646
§ 1. Actuele toestemmingsweigering	647
A. Een wilsbekwame (niet-)terminale patiënt	647
B. Uitdrukkelijke, vrijwillige en overwogen weigering	653
C. Elke levensverlengende behandeling kan worden geweigerd.	656
D. Vermelding in het patiëntendossier	658
E. Principiële bindende waarde van een toestemmingsweigering	658
F. Continuïteit van de overige zorgen.	659
§ 2. De voorafgaande negatieve wilsverklaring.	660
A. Voorwaarden bij het opstellen van de wilsverklaring	660
B. Voorwaarden bij de ‘uitvoering’	674
C. Procedurele voorwaarden.	678
D. Bindende waarde: principe en uitzonderingen.	679
§ 3. Aansprakelijkheid voor een ongewenste of niet-gevraagde behandeling.	689
A. In beginsel: aansprakelijkheid.	689
B. Uitzondering: spoedgeval.	696
Afdelingsbesluit	698
Afdeling 3. Therapiebeperking en de wilsonbekwame patiënt	700
§ 1. Wat houdt wils(on)bekwaamheid in?	700
A. Uitgangspunten	700
B. Elementen ter bepaling van de wils(on)bekwaamheid	701
C. Wijze van het beoordelen van de wils(on)bekwaamheid	703
D. Beoordeling door de arts	704
§ 2. De hoedanigheid en bevoegdheid van de vertegenwoordiger.	705
A. Wie is de vertegenwoordiger?	706
B. Bevoegdheid van de vertegenwoordiger	707
§ 3. Wijze van vertegenwoordiging.	711
A. De subjectieve standaard	711
B. De standaard van de vermoedelijke wil.	713
C. De standaard van het belang van de patiënt	715
D. Cascadesysteem van vertegenwoordigingsstandaarden met een betrokkenheid van de wilsonbekwame patiënt	717
§ 4. Conflictsituaties	722
A. Conflict tussen vertegenwoordiger en arts	722
B. Conflict tussen de vertegenwoordigers onderling	731
C. Conflict tussen de vertegenwoordiger en andere familieleden	731
§ 5. Implicaties van de beslissingsbevoegdheid van de vertegenwoordiger op de aansprakelijkheid.	732
A. Aansprakelijkheid in geval van niet-behandeling	733

B. Aansprakelijkheid wegens behandeling ondanks een toestem- mingsweigering	739
Afdelingsbesluit	740
Afdeling 4. Weigering van de arts om te behandelen wegens medische zinloosheid ..	741
§ 1. Wanneer is een behandeling medisch zinloos?	742
A. Fysiologische zinloosheid	742
B. Kwantitatieve zinloosheid	743
C. Economische zinloosheid	746
D. Kwalitatieve zinloosheid	749
E. Besluit	752
§ 2. Wie beslist of een behandeling zinloos is?	753
A. Bij een wilsbekwame patiënt	753
B. Bij een wilsonbekwame patiënt	764
§ 3. Vrijheid en aansprakelijkheid van de arts bij (niet-)uitvoering van een medisch zinloze behandeling	771
A. Gewetensvrijheid van de arts	773
B. Contractuele vrijheid	774
C. Aansprakelijkheid voor niet-behandeling	778
Afdelingsbesluit	783
Besluit	784

DEEL II. SPECIFIEKE PATIËNTENCATEGORIEËN

Hoofdstuk I.

Levenseindezorg en minderjarige patiënten	789
Inleiding	789
Afdeling 1. Beoordeling van de wils(on)bekwaamheid	790
§ 1. Verschillende beoordelingsstandaarden	790
A. Categoriale standaard: leeftijdscategorie(en)	790
B. Functionele standaard: beoordeling <i>in concreto</i>	792
§ 2. Beoordelingscriteria	794
A. Leeftijd	794
B. Maturiteit	795
C. Aard van de ingreep of ernst van de gevolgen van (niet-)behande- ling	796
§ 3. Beoordelingsbevoegdheid en beoordelingsconflicten	797
Afdeling 2. Wilsbekwame minderjarigen	799
§ 1. Therapiebeperking bij wilsbekwame minderjarigen	799
A. De weigering van een levensnoodzakelijke behandeling	800
B. Kan een wilsbekwame minderjarige zelfstandig toestemmen in een levensnoodzakelijke behandeling?	814
C. Beroepsgeheim	816
D. Honorarium	817
§ 2. Levensbeëindigende hulp aan wilsbekwame minderjarigen	818
A. Huidig juridisch kader	818
B. Wenselijkheid van een wetswijziging	822

C. Voorstel tot regeling van levensbeëindigende hulp aan wilsbekwame minderjarigen	824
Afdelingsbesluit	828
Afdeling 3. Wilsonbekwame minderjarigen	829
§ 1. Therapiebeperking bij wilsonbekwame minderjarigen	829
A. Beoordelingsstandaard	829
B. Wie beslist over de behandelingskoers van de minderjarige?	849
C. Conflicten tussen ouder(s) en behandelende arts/team	868
D. Intensieve zorgen bij pasgeborenen met een onzekere diagnose en/of prognose	883
§ 2. Levensbeëindiging bij wilsonbekwame minderjarigen	899
A. Huidig juridisch kader	899
B. Wenselijkheid van een wettelijke regeling.	905
C. Voorstel voor een wettelijke regeling	913
Afdelingsbesluit	931
Besluit	932
 Hoofdstuk II.	
Levensbeëindiging en patiënten met een bewustzijnsstoornis	933
 Inleiding	933
Afdeling 1. Begripsomschrijving	934
§ 1. De verschillende bewustzijnsstoornissen	934
A. Coma	935
B. Vegetatieve toestand en permanent vegetatieve toestand (PVS)	935
C. Minimale bewustzijnstoestand of minimally conscious state (MCS)	937
§ 2. Diagnose en prognose	938
A. Diagnose	939
B. Prognose	943
Afdeling 2. Therapiebeperking	946
§ 1. Therapiebeperking bij patiënten in een (onomkeerbare) coma of een (P)VS	947
A. Mogelijke rechtvaardigingsgronden voor therapiebeperking bij (P)VS.	948
B. Mogelijke bezwaren tegen therapiebeperking in geval van PVS.	954
C. Het cascadesysteem van vertegenwoordigingsstandaarden.	957
§ 2. Therapiebeperking bij patiënten in een MCS.	985
A. Argumenten voor en tegen therapiebeperking bij MCS-patiënten.	985
B. Voorstel: het cascadesysteem van vertegenwoordigingsstandaarden.	990
Afdelingsbesluit	1003
Afdeling 3. Levensbeëindiging	1004
§ 1. Patiënten in een onomkeerbare coma of een PVS.	1004
A. Euthanasie.	1005
B. Levensbeëindiging zonder verzoek van de patiënt zelf.	1007
§ 2. Patiënten in een MCS.	1010
A. Euthanasie.	1011

B. Levensbeëindiging zonder verzoek van de patiënt zelf	1013
Afdelingsbesluit	1013
Besluit	1014
Hoofdstuk III.	
Levensbeëindiging en dementerende patiënten	1017
Inleiding	1017
Afdeling 1. Dementie en wils(on)bekwaamheid	1018
§ 1. Begripsomschrijving	1018
§ 2. Wils(on)bekwaamheid en dementie	1020
A. De algemene beoordelingscriteria voor wilsbekwaamheid	1021
B. Criteria specifiek toegespitst op dementie	1022
C. Instrumenten om de wilsbekwaamheid te meten	1028
Afdelingsbesluit	1029
Afdeling 2. Therapiebeperking bij dementerende patiënten	1030
§ 1. De wilsbekwame dementerende patiënt	1030
A. Wilsbekwaam	1031
B. Een overwogen en geïnformeerde beslissing	1031
§ 2. De wilsonbekwame demente patiënt	1036
A. De subjectieve standaard	1037
B. De standaard van de vermoedelijke wil van de patiënt	1056
C. De standaard van het belang van de patiënt	1058
Afdelingsbesluit	1067
Afdeling 3. Levensbeëindiging bij dementerende patiënten	1068
§ 1. Levensbeëindigende hulp op verzoek	1069
A. Actueel verzoek om levensbeëindigende hulp	1069
B. Euthanasieverklaring	1077
§ 2. Levensbeëindiging zonder verzoek	1096
A. Materiële voorwaarden	1097
B. Procedurele voorwaarden	1098
Afdelingsbesluit	1099
Besluit	1099

ALGEMENE BESLUITEN

Hoofdstuk I.

Een samenspel van en een evenwichtsoefening tussen (soms conflicterende) fundamentele waarden	1103
---	------

Afdeling 1. Het zelfbepalingsrecht van de patiënt	1103
§ 1. Grondslagen voor het zelfbepalingsrecht	1103
§ 2. Verschillende gradaties van zelfbepaling	1105
§ 3. Zelfbepalingsrecht en wilsonbekwame patiënten	1106
§ 4. Het zelfbepalingsrecht als primaire waarde tegenover de bescherming van de patiënt	1108

Afdeling 2. De bescherming van de patiënt	1110
§ 1. Grondslagen voor het recht op bescherming	1110
§ 2. Bescherming van de patiënt bij de uitoefening van zijn zelfbepalingsrecht	1111
A. Wilsbekwaamheid van de patiënt	1111
B. Overwogen en vrijwillig	1113
§ 3. Wilsonbekwame patiënten	1113
§ 4. Transparantie en controle	1114
§ 5. De bescherming van de patiënt als primaire waarde tegenover het zelfbepalingsrecht van de patiënt	1116
Afdeling 3. Barmhartigheid	1118
§ 1. Grondslagen voor barmhartigheid	1118
§ 2. Verschillende gradaties van barmhartigheid	1119
Afdeling 4. Consistentie in het recht	1120
§ 1. Grondslag voor consistentie in het recht	1120
§ 2. Verschillende situaties moeten verschillend worden behandeld	1120
§ 3. Vergelijkbare situaties moeten gelijk worden behandeld	1121
Afdeling 5. Proportionaliteit	1124
§ 1. Grondslagen voor proportionaliteit	1124
§ 2. Niveaus van proportionaliteit	1124
Afdeling 6. Zorgvuldigheid	1125
§ 1. Grondslag voor zorgvuldigheid	1125
§ 2. Gevolgen van het zorgvuldigheidsbeginsel	1125
Afdeling 7. Rechtszekerheid zonder overregulering	1126
§ 1. Grondslag voor rechtszekerheid	1126
§ 2. Gevolgen van het rechtszekerheidsbeginsel	1127
§ 3. Zonder overregulering	1128
Afdeling 8. Besluitende beschouwing: naar een hellend vlak en een recht op sterven?	1128
 Hoofdstuk II.	
Ontwerp van wetsvoorstel voor zorgverlening aan het levenseinde	1131
 Afdeling 1. Ontwerp van wetsvoorstel voor zorgverlening aan het levenseinde	1133
Afdeling 2. Artikelsgewijze toelichting bij het ontwerp van wetsvoorstel voor zorgverlening aan het levenseinde	1153
 <i>Bijlage: overzicht van strafbaarstellingen . . . . .</i>	<i>1181</i>
<i>Selectieve bibliografie . . . . .</i>	<i>1185</i>
<i>Trefwoordenregister . . . . .</i>	<i>1239</i>

